
KÖNYVEKRŐL

BOZÓKI ANDRÁS

Vitatkozó diktatúra

(*Csizmadia Ervin: Diskurzus és diktatúra.*

A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. *Budapest: Századvég, 2001.*)

Csizmadia Ervin könyvét többféle szempontból lehet megközeleltetni. Mindenekelőtt történeti tudásszociológiai elemzésről van szó, amelyben a szerző a kései Kádár-korszak értelmiségi és politikai köreinek diskurzusára, ennek tartalmára, irányára, kiterjedésére és hatására koncentrálna, s azt érvényesen elemzi.

Másodsorban a könyv fontos hozzájárulás a „keleti” értelmiségi „Nyugatról” alkotott képének történeti rekonstrukciójához: ahhoz, hogy milyen szerepet játszott az elképzelt „Nyugat” önmaguk helyzetének újradefiniálásában a hanyatló Kádár-rendszer idején. Válaszkísérlet arra, hogy e diskurzusokon keresztül ne csak az egyes értelmiségi körök gondolkodásmódját, hanem pozícióját is meghatározza. Ebből a szempontból azonban a szerző nem törekszik teljességre, hiszen mindenekelőtt a politikailag releváns értelmiségi csoportokat elemzi: a pártértelmiséget, a közgazdasági elitet és az ellenzéki értelmiséget. Kimaradnak az irodalmi-művészeti körök, valamint olyan más értelmiségi csoportok (egyházi körök, szakértelmiségi tömörülések), amelyek képviselői többnyire kerültek a politizálást.

A pártértelmiség „diskurzív kapacitásának” kihasználása hirtelen azért lett fontos a rendszer vezetői számára, hogy valamiképpen ellensúlyozzák a rendszer egyre gyengébb teljesítőképességét. A pártértelmiség azonban – noha pallérozottabb volt számos más szovjet rendszerű ország kommunista elitjénél – nemigen tudott kitörni saját fórumainak (*Társadalmi Szemle* stb.) keretei közül, egyre kevésbé hittek neki, és egyre inkább rászorult a szakmailag hitelesebb közgazdasági reformelitre.

Az ellenzéki értelmiség elsősorban a rendszer morális-szimbolikus delegitimálásában volt érdekelt, vagyis abban, hogy fenntartsa a szabadság szimbólumai (1956-os forradalom, Nagy Imre) és az ország szovjet hódoltságával való kényszerű megbékélés politikája (Kádár János) közötti feszültséget, és tudatosítsa az új nemzedékekben is e kettő összeegyeztethetlenségét.

A közigazdasági elit önálló szereplőként való megjelenése a rendszer 1968-as reformpolitikájának eredménye, amelynek révén létrejött egy olyan csoport, amely párttagságát szakértelmével indokolta és a rendszer belülről való reformálását tartotta az adott helyzetben legtöbbet ígérő stratégiának. Ők voltak azok, akik a „szakértelem” diskurzusát eredetileg bevezették a kommunista párt „agitációs és propaganda”-diskurzusa mellé, és a válság elmélyülésével a nyolcvanas évek második felére teljesen átvették a kezdeményezést a párton belül. Reájuk és befolyásukra utalva mondta a frusztrált Csurka István emlékeztetés *bon mot*-ját 1991-ben, hogy „a szakértelem ócska bolsevista trükk”.

E három értelmiségi csoport diskurzusában megjelenő Nyugat-képet Csizmadia elsődleges forrásokon keresztül (*Társadalmi Szemle, Külpolitika, Közgazdasági Szemle, Beszélő*) vázlatos tartalomelemzéssel, valamint kvalitatív másodelemzésekkel dolgozza fel és legfontosabb eredményeit jól áttekinthető táblázatokban összegzi.

De Csizmadia Ervin nem véletlenül nem törekszik az elitcsoportok diskurzusának teljes körű és kimerítő elemzésére, hiszen könyvében – némi ellentmondásban a könyv címében ígértekkel – nemcsak a Kádár-kori diskurzusokat kívánja elemezni. Külön rész foglalkozik az értelmiségi csoportok Nyugat-percepciójának változásával a pártosodás, a rendszerváltás korában. Ugyancsak külön részben tárgyalja a szerző a korszak szakértői-tudományos háttérintézményeinek (Párttörténeti Intézet, Társadalomtudományi Intézet stb.) szerepét, amivel eredményes kísérletet tesz a vitatkozó-politizáló értelmiségi csoportok intézményes-társadalmi beágyazottságának elemzésére is. E kérdéskörök beemelésével a szerző elszakad a puszta tartalomelemzéstől és részben mást, részben többet nyújt annál. E komplex szemléletmód munkájának feltétlenül javára vált, hiszen a számos szempontot fölvető, sokdimenziós megközelítés nemcsak árnyaltabbá, hanem érdekesebbé és – különböző nézőpontokból – vitathatóbbá, vitatandóbbá tette könyvét. Akik szigorú és teljességre törekvő tartalomelemzést vártak a Kádár-kori értelmiségi elitek diskurzusáról, azok hiányolhatják, hogy a szerző nem vitte végig ezt az egyetlen fonalat, a kizárólag tartalomelemző narratívát. Azok azonban, akik az értelmiségi csoportok diskurzusából magára a korszakra – sőt, a Kádár-rendszer természetére – is kíváncsiak, örömmel konstatálhatják a könyvben megjelenő intézményes megközelítést, továbbá a dis-

kurzusok változásainak a Kádár-rendszer bukásának időszakára is vonatkoztatott elemzését. Történeti tudásszociológiai, értelmiség-tipológiai, intézményszociológiai, sőt – mint látni fogjuk – a politikai rendszerek elméletét is érintő elemzésről van szó, amely a diktatúra éveinek tárgyalása mellett kitekint az átmenet éveire is.

A könyv igazi érdemét abban látom, hogy szerzője nem pusztán leíró elemzését kívánta nyújtani a Kádár-kori értelmiségi diskurzusoknak, hanem hogy volt bátorsága ezekből a politikai rendszer egészére vonatkozó rendszerszintű következtetést – „rendszerint” tézist – megfogalmazni. Csizmadia ugyanis azt állítja, hogy a Kádár-rendszer a nyolcvanas években nem egyszerűen hanyatló poszttotalitárius vagy autoritárius diktatúra volt, hanem a diktatúra egy sajátos jegyekkel leírható *új típusa*. Ezt az új típust pedig „diszkurzív diktatúrának” nevezi. A vitatkozás tehát a szerző szerint nemcsak a rendszer hanyatlásának kísérőjelensége, a visszayonuló, a fokozatosan defenzívába szorított pártértelmiség utolsó kapaszkodója, utolsó szalmaszála volt, hanem a rendszer specifikuma, sőt a rendszer nyolcvanas évekbeli alapjellemezője. A pártértelmiség nemcsak rákényszerült erre, de ő maga kezdeményezte, és talán hitt is benne. Talán hitt is abban, hogy a materiális ellentételezés lehetőségének kifulladásával is – a növekvő eladósodás, hanyatlás, elszegényedés ellenére – megőrizhető a rendszer stabilitása, „legitimitása” a társadalommal való nagyobb párbeszédkészség, vitatkozás, meggyőzés révén.

Merész állítás, új feladvány! Első hallásra fából vaskarikának tűnik egy olyan diktatúra, amely vitatkozni akar alattvalóival, meg akarja győzni őket, hogy jogosan – vagy legalábbis indokoltan, elfogadhatóan, tűrhetően – nyomja el őket. Csak olyan diktatúra teheti ezt, amelynek képviselői azt gondolják, hogy „népszerűek”, legitimek, azaz legalább bizonyos fokig elfogadottak a társadalomban. Akik úgy gondolják, hogy politikáról alkotott nézeteik „tudományosan” indokolhatók, vitathatók, védhetők – a „szakértelem” vagy a hosszabb távú jövő megtervezésének racionalitása (a „telősz”) nevében. Mintha a pártállam sáncain belülre került értelmiségi reformerök azért kezdeményeznének vitát, hogy önmaguk számára is megindokolják, miért vesznek részt a hatalom működtetésében. Annak ellenére, hogy az országban rajtuk kívül mindenkinek egyre rosszabbul megy. Annak ellenére, hogy a forradalmi célokat mindenki rég elfelejtette már, beleértve őket, magukat is. Annak ellenére, hogy egyik reformkísérlet, egyik modernizációs „ugrás” sem hozott olyan eredményt, amely a szovjet rendszerű imperializmus „főlényét” igazolhatná a nyugati imperializmussal szemben.

Mind ez ideig a Kádár-rendszerrel foglalkozó kutatók többsége a diktatúrát leginkább két szakaszra osztotta: a „kezdeti totalitás” és az „érett poszttotalitárius” (paternalista, autoriter, ér-

dekbeszámító stb.) szakaszra. Világossá tették, hogy ez a két szakasz egyúttal a diktatúra két típusát is jelenti. Nevezük ezt a „két szakasz – két típus” modelljének.

Akik több szakaszt különböztetnek meg, úgy érvelnek, hogy az említett két korszak után a harmadik – körülbelül 1984–85-től kezdődő – időszak már inkább a rendszer dezintegrációja, hanyatlása, szétesése, lassú elsorvadása időszaka volt, amely az 1987–90 közötti „hosszú átmenetben”, a rendszer végegyengülésében kulminált. Ma már magam is ezen az állásponton vagyok: szerintem a Kádár-korszak alapvetően három szakaszra osztható: a totalitárius (1956–62), a poszttotalitárius (1963–84), illetve a széteső „autoriter” (1985–89) szakaszra. A három szakaszból azonban csak kettő jelenik meg eltérő rendszertípusként, mert a harmadik szakasz már nem jelent önálló rendszertípust – noha benne csiráznak egy esetleges önálló autoritárius típus kifejlődésének lehetőségére mutató jellemzők (mint a kisvállalkozások révén a szabadpiac mikroszintű rehabilitációja) –, hanem a rendszer erőzóját, dezintegrációját. A lassan induló, de felgyorsuló erőző önálló politikatörténeti szakasz lehet ugyan, de nem áll össze önálló, *sui generis* rendszertípussá. Már nincs rá idő, közeleg a bukás. Ezt a megközelítést a Kádár-rendszer „három szakasz – két típus” modelljének nevezem.

A totalitárius, poszttotalitárius és autoritárius diktatúrák – részben már klasszikus – irodalmát e helyütt nincs szükség részletesen felidézni.¹ Ami a Kádár-rendszerrel illeti, az 1956-os forradalom brutális elfojtását, az erőszakos téveszesítést és a diktatúra restaurációját jellemző totalitárius éveket (1956–62) csakhamar fölváltotta a hruscsovi új szakasz desztalinizációs politikájához való meggyőződéses igazodás. A hatvanas évek első felében megszűnt a rendszer „forradalmi” jellege, megszűnt a társadalmi mobilizáció, megszűnt a magánélet politikai kontrollja. Megszűntek mindazok az eljárások, amelyek egy diktatúrát totalitáriussá tesznek. Ezt követően azonban – a politikai semlegesítés, az ideológia ritualizációja és kiüresedése, a bürokrácia és a technokrácia látens küzdelme ellenére – egészen a nyolcvanas évek közepéig fennmaradt a párt politikai monopóliuma és az (1968-as mechanizmusreform ellenére) alapvetően központilag kontrollált gazdasági szerkezet. Az embereknek ugyan már nem kellett feltétlenül azt mondaniuk, amit a párt mond, de úgy kellett tenniük, mintha még mindig a párt által definiált diszkurzív keret (vö. „a szocializmus építése útján” kádári szövegeivel) volna az egyedül helyes. A harmadik szakasz (az 1980-as évek) legérdekesebb vonása, hogy a rendszer egyszerre kinyílik és hanyatlik. Kinyílik, mert új folyóiratok jelennek meg, nyílt kulturális botrányok törnek ki, megjelenik a gmk-k és vgm-k világa, elterjed a magántaxizás, legálissá válik a kisvállalkozás, megjelenik a szamizdat, csökken az ellenzékiek zaklatása, az ország puccsszerűen tagja lesz az IMF-nek.

Hivatalosan is működhet például az országban a fiatal kutatókat, művészeket és ellenzékiet a nyílt társadalom nevében támogató Soros Alapítvány, amely az MTA-val közös „vállalkozásként” kezd működni. Az 1985-ös – nem szabad és nem tiszta – választásokon először intézményesítik a kötelező kettős jelölést, aktívvá válik a Hazafias Népfront. De e mellett ott vannak a hanyatlás szembetűnő jegyei: a növekvő leszakadás, szegénység, szegregáció, alkoholizmus, alacsony várható élettartam, továbbá a politikában a pártvezetés gerontokratikus uralmának megerősödése,² reformellenesség, tehetetlen „állapotkonzervativizmus”, a gazdasági növekedés erőltetése, a gorbacsovi lendülettel szemben a „kádári pangás” védelme.

Vannak, akik a Kádár-rendszert reformciklusok alapján írják le és ennek alapján háromnál is több szakaszt különítenek el: a restauráció (1956–62), a reform (1963–71), az ellenreform (1972–78), a reform újabb hulláma (1979–84), a dezintegráció és átalakulás (1985–89) periódusait. Ez a megközelítés rendkívül hasznos a rendszer belső szerkezetének (tervalku, érdekbeszámítás, formális és informális struktúrák, zsákmányrendszer stb.) finomabb szociológiai elemzése szempontjából,³ de kevesebbet mond a diktatúra politikai típusairól. Alapvetően nem kérdőjelezi meg a rendszer két (vagy „két és fél”) típusának leírását.

Csizmadia Ervin szerint viszont a Kádár-rendszernek nem egyszerűen három szakasza volt, hanem ezek egyúttal a diktatúra három eltérő, egyenrangú típusaként írhatók le: 1. a totalitárius diktatúra (1956–62), 2. a „kettős függőségű” – feltehetően poszttotalitárius-autoriter diktatúra – amit a szerző megkülönböztet a totalitárius diktatúrától, de pozitíve nem fejti ki bővebben (1960-as, 70-es évek), és 3. diszkurzív diktatúra (80-as évek). Egyértelműen leszögezi, hogy „a diszkurzív diktatúra mind a két [fenti] típustól különbözik”,⁴ mert a vezetés ekkorra már nincs abban a helyzetben, hogy a hagyományos elitmegosztó stratégiákat alkalmazza. A diszkurzív diktatúra lényege Csizmadia szerint az, hogy a hatalom többé nem képes hierarchizálni a társadalmat, ezért kénytelen párbeszédbe bocsátkozni vele. Ezzel együtt azonban a vezetés arra még képes volt – igaz, Csizmadia szerint is csak a hetvenes évek végéig –, hogy dinamizálja és így viszonylag rugalmas állapotban tartsa a rendszert: ezt szolgálta három törekvése, amelyet a szerző integrációs, érdek-egyeztetési és megújulási dinamikának nevez.⁵ Az általa javasolt modell tehát a Kádár-rendszer „három szakasz – három típus” modellje.

Véleményem szerint a Kádár-rendszer egyetlen sikeres kísérlete a diszkurzív diktatúra kiépítésére a lengyelországi 1980–81-es válság, és az azt követő szükségállapot okainak, jellegének kommunikálása volt. A pártértelmiségiek ekkor még sikeresen hitték el az emberekkel, hogy az egyéni érdekkijárá-

sokon és személyes kedvezményeken nyugvó, depolitizált magyar diktatúra sokkal kedvezőbb, mint a lengyel típusú, kollektív érdekérvényesítésre, tárgyalásokra, rendszer módosításra irányuló „önkorlátozó forradalmi” mozgalmi-szakszervezeti politika, amely „elkerülhetetlenül” konfrontációhoz vezet és a hadiállapot bevezetésével ér véget. A lengyelországi szovjet beavatkozás veszélye felidézte az 1956-os szovjet fenyegetettséget, és felidézte az emberekben, hogy romló életkörülményeik ellenére elképzelhető, hogy még mindig a kádári politika a „kisebbit rossz”. Hajlamosak voltak elfogadni, hogy „a lengyelek lusták”, nem dolgoznak, és ebből – nem a rendszer működésképtelenségéből – erednek a bajok. De a diszkurzív propaganda is csak azért lehetett sikeres, mert a diktatúra még a nyolcvanas évek elején is igyekezett további materiális kompenzációt nyújtani: ekkor nyitotta fel a magángazdaság Pandora-szelencéjét a kisvállalkozók előtt, s ekkor tette lehetővé, hogy munkások és állami alkalmazottak munkaidő után ugyanott, ugyanazzal az eszközökkel saját zsebre is dolgozhassanak. Ez néhány évig sikeres volt, mert a túlmunka felé terelte a fiatalabb, tetterős, potenciálisan forradalmi veszélyt hordozó társadalmi csoportokat.

A „diszkurzív diktatúra” koncepciójával szerintem két probléma van. Az egyik gond, hogy a diktatúra diszkurzív jellege nem érintette a társadalom többségét. (Vagy ha igen, a szerző ezt nem bizonyítja.) Ha átnézzük a nyolcvanas évek szociológiai irodalmát, nemcsak a diszkurzív diktatúrával „védekező rendszer” létezésére találnánk bizonyítékokat, hanem legalább annyira a túlmunkával „védekező társadalom” keserves küzdelmére is. Azaz: lehet, hogy a diktatúra vitatkozni akart, de az emberek egyre kevésbé akartak vitatkozni a diktatúrával; hanem inkább *túlélni* akarták azt. A nyolcvanas évtized egyszerre volt a körök és mozgalmak kora, valamint a túlélés évtizede. Gyanítom, hogy az emberek nagy többségét – ellentétben az értelmiségi csoportokkal – az utóbbi érintette igazán. A diszkurzív diktatúra elsősorban az elitek körében, a társadalom „felhőregióiban” érvényesült. Nem véletlen, hogy a szerző is elitcsoportok diskurzusainak empirikus elemzéséből kiindulva közelíti meg az adott politikai rendszert. Igen problematikus azonban egy rendszertípust csupán egy privilegizált társadalmi kisebbséghez való viszonya alapján definiálni.

A másik probléma, hogy a diszkurzív diktatúra – egy hosszabb diktatórikus rendszer utolsó szakaszaként – a rendszer összeomlásával végződött, tehát nehéz kivédeni azt az ellenvetést, hogy a vita csak a „bomlás virága” volt. A diszkurzív diktatúra legjobb példája Gorbacsov *glásznosztj* és *peresztrojka* politikája lehet, amely a Szovjetunió széteséséhez vezetett. Bizonyos értelemben igazuk volt a keményvonalas kommunista vezetőknek, akik mindig azzal érveltek a reformok ellen, hogy a

diktatúra fellazítása elkerülhetetlenül a rendszer bukásához vezet. Így is lett. Ezért nagyon nehéz most amellet érvelni, hogy a diszkurzív diktatúra önálló rendszertípus lett volna, nem pedig egyszerűen a diktatúra szétesésének, szétmállásának fázisa. Azt is lehet, mondani, hogy a kommunista vezetés kétségbeesett, *last minute* akciója volt a rendszer bomlásának megakadályozására. Ez már nem állt össze rendszerré, hanem épp a rendszer végét jelezte, a bomlást, a káoszt, a végkifejletet, az utat a rendszerváltáshoz. Két rendszer egymásba növesét, a régi struktúrák szétszakadását és ezzel egyidejűleg az informális életvilágok térnyerését, az új kezdeményezések kicsírázását, és később új rendszerré kristályosodását. O'Donnell és Schmitter úgy írta le ezt a folyamatot, mint „diktatúra › dictablanda › democradúra › demokrácia”.⁶

Csizmadia Ervin „diszkurzív diktatúra” fogalma tartalmilag nagyon hasonlít a „dictablanda” és „democradúra” fogalmaihoz, de azok ennél többet fognak át: amikor a régi vezetés már nem képes a régi módon uralkodni, engedményekkel próbál úrrá lenni a legitimációs deficiten, de a felemelkedő új kihívók még nem képesek átvenni a hatalmat. Amikor a régi játékszabályok már egyre kevésbé működnek, de még az új játékszabályok kialakítására is várni kell. Számomra akkor lenne meggyőzőbb a diszkurzív diktatúra elmélete, ha a szerző ki tudná mutatni, hogy a vitatkozó diktatúra nem vezetett *elkerülhetetlenül* forradalomhoz, a diktatúra bukásához, vagy esetleg a diszkurzus erőszakos leállításához. Ha említene más, nemzetközi példákat tartós fönnállására. Vajon fönnmaradt volna-e a „diszkurzív diktatúra” Magyarországon, ha Gorbacsov felbukkanása nem gyorsítja meg a rendszer bukását? Úgy vélem, hogy nem. Nem maradt fenn 1956 nyarának Petőfi-körös, relatíve engedékeny „diszkurzív diktatúrája” sem, mert a folyamat felgyorsult és forradalomba torkollott. Hasonló felgyorsulás volt érezhető Csehszlovákiában a prágai tavasz idején, holott a Dubcek-vezetés ott maga kezdeményezte a valódi vitát, és igyekezett mindvégig kézben tartani a folyamatot. Volt-e olyan ország, ahol a diszkurzív diktatúra évtizedekig fennállt? (Talán Tito Jugoszláviáját lenne érdemes alaposabban megvizsgálni ebből a szempontból.)

Úgy tűnik, a diszkurzív diktatúra átmenetileg akkor működhet, ha a diszkurzus valójában nem szabad. Ha fennáll a nyílt vita látszata, de a vita kimenetelét – vö. „társadalmi vita” – kontrollálja az állampárt. Ha azonban „elszabadul” a vita, akkor elkezd inogni a rendszer. A szólásszabadság összeegyeztethetetlen a diktatúrával, mert a szabad vitában politikai alternatívák fogalmazódnak meg, amelyek egy idő után – mint Marx megállapította – „anyagi erővé” változnak. A „kritika fegyvere” a „fegyverek kritikájává” válik – akár úgy, hogy a hatalmon lévők elnyomják a vitát, akár pedig úgy, hogy a kritizálók átveszik a

hatalmat. Lehet, hogy a pártértelmiség 1980-ben még kellő önbizalommal kezdeményezett vitát más elitcsoportokkal, hogy fenntartsa vagy megteremtse saját legitimitását, de ez az önbizalma az évek múltán igencsak elillant.⁷

Mégsem tartom fölöslegesnek a diktatúra diszkurzív jellegéről való gondolkodást, és különféle hipotézisek megfogalmazását róla. Nem nevezném a hanyatló Kádár-rendszert diszkurzív diktatúrának, de igaz, hogy a hanyatló Kádár-rendszer valóban jóval diszkurzívabb volt a korszak kommunista rendszereinél – leszámítva talán Jugoszláviát, Lengyelországot és a gorbacsovi Szovjetuniót. A jelenség valóban létezett, de nem tartom típusképző faktornak. Ezt inkább a rendszer egyik stílusjegyének, sajátosságának (de nem alapvonásának) nevezném, Csizmadia Ervin viszont olyannyira alapvető rendszerjellegzetességnek látja, hogy diktatúratiszítást épít rá.⁸

Miközben tehát a konkrét, elemzett esetben nem értek egyet Csizmadia Ervin értékelésével, az általa bevezetett fogalmat kifejezetten hasznosnak és jelentős heurisztikus értékkel bíró kategóriának tartom. Elképzelhető ugyanis, hogy épp akkor lehet – elvileg – diszkurzív diktatúra, ha a rendszer belülről nem változtatható meg. Ha mondjuk egy birodalom perifériáján szabaddabb viszonyok alakulnak ki, de a helyi politikai csoportoknak nincs erejük a változtatáshoz, mert a rendszert külső erők tartják fenn. Kelet-Közép-Európában a kommunista rendszerek idején ez nem így működött, mert a moszkvai központ vagy oda-csapott (1956, 1968), vagy maga is összeomlott (1989–91).

De lehetséges, hogy a jövőben az egykori szovjet birodalomnál toleránsabb vagy magabiztosabb külső erők eltérnek vagy életben tartanak olyan féldemokratikus, félautoriter helyi rendszereket, amelyeket egyszerre jellemez majd a formális látszatdemokrácia és az informális diktatúra. Ahol nemzetközi okokból ügyelnek a demokrácia látszatának fenntartására, miközben valójában autoriter módon kormányoznak. Az újabb nemzetközi szakirodalom már ma is ráirányítja a figyelmet ezekre a demokrácia és diktatúra között elhelyezkedő „hibrid rezsimekre”, pszeudodemokráciákra, „választási demokráciákra”, illetve „plurális-tekintélyelvű” rendszerekre, ahol csak a választás demokratikus, de azon túl szinte semmi más. Bő egy évtizeddel a posztszovjet rendszerváltások után, ma már látható, hogy ezek csak egy része volt „átmenet a demokráciába”, nagyobb részük viszont átmenet volt egy új tekintélyelvű rendszerbe.⁹ Ilyen országokban a „korlátok között tartott vita”, megjelenhet úgy is, mint a cenzúrázott köztelevízió, a „depolitizáltan szabad” kereskedelmi csatornák, az erősen rétegzett írott sajtó, a szabad internet és helyi rádiózás sajátos, átláthatatlan elegye. Mindenki megszólalhat, vitatkozhat, csak éppen nincs hatása, mert a vitatkozás és a hatalomgyakorlás elválik egymástól.

A „diszkurzív diktatúra” fogalma hallatán már nem annyira

Kádár Magyarországa, mint inkább Putyin Oroszországa, Kucsma Ukrajnája, Chávez Venezuelája juthat eszünkbe. Nem kétséges, e fogalomnak nagy jövője van.

JEGYZETEK

- ¹ Hannah Arendt (1966 [1951]), *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace; Carl J. Friedrich & Zbigniew Brzezinski (1956), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger; Juan J. Linz (2000 [1975]), *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner; Guillermo O'Donnell (1973), *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California; Amos Perlmutter (1981), *Modern Authoritarianism: A Comparative Institutional Analysis*. New Haven: Yale University Press; Jacques Rupnik (1988), „Totalitarianism Revisited” in John Keane (ed.), *Civil Society and the State*. New York-London: Verso, 263–289. old.; Juan J. Linz & Alfred Stepan (1996), *Problems of Democratic Transitions and Consolidations*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press; Francois Furet (1999), *The Passing of an Illusion: Communism in the Twentieth Century*. Chicago: The University of Chicago Press; Paul Brooker (2000), *Non-Democratic Regimes*. London: Macmillan.
- ² A gerontokrácia uralmát Max Weber a hagyományos, patrimonális uralom egyik altípusaként írta le. Lehet tehát olyan értelmezés is, amely szerint a nyolcvanas évek nem előrelépést jelentett a „diszkurzív diktatúra” felé, hanem visszalépést az innovációra képtelen, rendies, patrimonális uralom irányába. De ez meg a másik végletnek tűnik, hiszen ekkor már bekövetkezően volt a szakadás a kommunista elitben is a kádári régi gárda és az új, fiatalabb, pragmatikusabb társaság között.
- ³ Lásd különösen Bauer Tamás, Bihari Mihály, Csanádi Mária, Gábor R. István, Hankiss Elemér, Kuczi Tibor, Lengyel László, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván munkásságát.
- ⁴ Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra*. Budapest: Századvég, 151. old.
- ⁵ Uo. 152. old.
- ⁶ Guillermo O'Donnell & Philippe C. Schmitter (1986), *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. In O'Donnell, Schmitter & Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule*. Vol. 4. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- ⁷ E sorok frója abban a szerencsés helyzetben van, hogy 1983 októberében részt vehetett azon az egyetemi vitán, amelyet a *Mozgó Világ* irányvonaláról rendeztek az ELTE Jogi Karának egyik nagyelőadójában. Tóth Dezső miniszterhelyettes, a rendszer képviselője – Csizmadia Ervin tézisének megfelelően – valóban vitatkozni jött az egyetemre és feltehetően komolyan hitt is abban, hogy a diákságot meg fogja győzni igazáról. Kétórás diskusszió után azonban – szellemileg legyőzve, politikailag megalázzottan, kinevetve, kifütyülve – megszegyenülten távozott. A vitára nyitottnak mutkozó hatalomnak végül nem maradt más választása, mint a *Mozgó Világ* gleischtolása. Bővebben erről lásd: Németh György (2001), *A Mozgó Világ története, 1971–1983*. Budapest: Palatinus.
- ⁸ Ugyanakkor nem teljesen egyértelmű, hogy Csizmadia itt egy újragondolt átfogó diktatúrátípológiát javasol-e, avagy ezt a diktatúrátípust kizárólag a kései Kádár-rendszerrel azonosítja.

- ⁹ Vö. Michael McFaul (2002), *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Non-cooperative Transitions in the Post-Communist World*. Előadás a „Transitions from Communist Rule” című konferencián. Institute for International Studies, Stanford University, Stanford, CA, USA, 2002. november 16–17.